

Світлана Кагамлик

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-4732-1410

Email: kagam@i.ua

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація: У статті проаналізовано особливості інтелектуальних комунікацій Григорія Сковороди на матеріалах його листування зі світською та церковною елітами. Зазначено, що епістолярна спадщина діяча, вихованця Києво-Могилянської академії, віддзеркалює основні засади освітньо-виховного процесу навчального закладу. Відома на сьогодні кореспонденція письменника включає понад 125 листів, найбільшу частину яких складає листування з М. Ковалинським (79 листів). Аналіз листування Г. Сковороди дозволяє виокремити його певні особливості: 1). У листах незначне місце займають побутові деталі та біографічні аспекти, а основний їх зміст становлять філософсько-етичні ідеї та настанови-повчання. 2). В листах присутня практично вся давньогрецька міфологія. Мислитель часто порівнював своїх друзів з античними персонажами. 3). Кореспонденція просвітника містить чимало віршованих вставок, які пізніше увійшли до складу окремих збірок. 4). Листи написані, як правило, змішаною (гібридною) мовою, найчастіше це поєднання руської, латини і грецької мови. Наголошено, що епістолярна спадщина Г. Сковороди демонструє діяльність Харківського колегіуму як промовистий приклад активних контактів між українською церковною та світською елітами. Джерела виявляють тісне особисте й письмове спілкування Г. Сковороди з багатьма духовними особами, причетними до колегіуму: архимандритом Гервасієм Якубовичем, ректором Іовом Базилевичем, префектом Лаврентієм Кордетом, а особливо — із самим белгородським преосвященним, єпископом Белгородським і Обоянським Іоасафом Миткевичем. Загалом листування Г. Сковороди з світськими і духовними особами, представниками академічної школи Києво-Могилянської академії, є показовим виявом функціонування «могилянського інтелектуального простору».

Ключові слова: Григорій Сковорода, інтелектуальні комунікації, Києво-Могилянська академія, епістолярна спадщина, листування, церковна еліта.

Svitlana Kahamlyk

Doctor of Sciences in History, Senior Researcher,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

INTELLECTUAL COMMUNICATIONS OF HRYHORIY SKOVORODA

Annotation: The article analyzes the peculiarities of Hrihorii Skovoroda's intellectual communications, based on the materials of his correspondence with secular and church elites. It is noted that the epistolary legacy of Skovoroda as a student of the Kyiv-Mohyla Academy, reflects the basic principles of the educational process of this institution. The writer's correspondence known today includes more than 125 letters, the largest part of which is correspondence with M. Kovalynskiy (79 letters). Analysis of H. Skovoroda's correspondence allows us to single out certain features of it: 1). Household details and biographical aspects occupy an insignificant place in the letters, their main content is philosophical and ethical ideas and instructional instructions. 2). Almost all ancient Greek mythology is present in the letters. The thinker often compared his friends with ancient characters. 3). The educator's correspondence contains a lot of poetical inserts, which later became part of separate collections. 4). Letters are written, as a rule, in a mixed (hybrid) language, most often it is a combination of Russian, Latin and Greek. It is emphasized that the epistolary heritage of H. Skovoroda demonstrates the activities of the Kharkiv Collegium as an eloquent example of active contacts between Ukrainian church and secular elites. Sources reveal close personal and written communication of H. Skovoroda with many spiritual persons involved in the collegium: Archimandrite Hervasii Yakubovych, Rector Iov Bazylevych, Prefect Lavrentii Kordet and especially with the Bishop of Belgorod and Oboyan Ioasaf Mytkevych. In general, H. Skovoroda's correspondence with secular and spiritual persons, representatives of the academic school of the Kyiv-Mohyla Academy, is an indicative manifestation of the functioning of the "Mohyla intellectual space".

Keywords: *Hrihorii Skovoroda, intellectual communications, Kyiv-Mohyla Academy, epistolary legacy, correspondence, secular elite, church elite.*

Постановка проблеми. Творча спадщина Григорія Сковороди — першого українського філософа й письменника, незмінно привертає увагу як науковців різного профілю, так і широкого загалу громадськості. Цьому причиною є могутній загальнолюдський зміст творчого доробку мислителя, близького як його сучасникам, так і нинішньому поколінню. Як Петро Могила, якого називають людиною багатьох світів, так і Григорій Сковорода постає перед нами яскравою і багатогранною особистістю, наділеною численними талантами. Недарма його ще називали символом старої України, останнім великим письменником доби бароко.

Творчість Григорія Сковороди як вихованця Києво-Могилянської академії віддзеркалює основні засади освітньо-виховного процесу навчального закладу, зокрема вивчення й тлумачення біблійних текстів та античної літератури. Академія з її просвітницькими установками та відповідною системою виховання формувала світогляд тогочасної української світської і духовної еліти, водночас створювала особливе середовище, яке гуртувало всіх її вихованців. У цьому зв'язку можна говорити про існування віртуального «могилянського інтелектуального простору» в особистісному та колективному вимірі. В особистісному вимірі він об'єднував вихованців Академії різних поколінь і рівнів — від студентів-початківців до найвищого, ієрархічного. В колективному — охоплював окремі осередки («могилянські інтелектуальні співтовариства») на рівні Київської Академії, Києво-Печерської лаври, колегіумів у Чернігові, Харкові, Переяславі, на базі яких гуртувалася українська церковна та світська еліта [20]. Одним із виявів функціонування «могилянського інтелектуального простору» є листування Григорія Сковороди, яке дозволяє простежити його інтелектуальні комунікації з іншими представниками могилянської академічної школи.

Аналіз наукових публікацій і джерельна база.

Творча спадщина Григорія Сковороди склала предмет міждисциплінарних досліджень і перебувала об'єктом уваги науковців різного профілю — філософів, істориків, літературознавців, культурологів. Наукове вивчення постаті та доробку мислителя як мандрівного філософа започаткував Д. Багалій [1]. Упродовж XX – XXI ст. творчість Г. Сковороди досліджували В. Бонч-Бруєвич, О. Білецький, М. Возняк, Л. Гнатюк, Н. Горбач, І. Іванько, П. Кононенко, С. Кримський, Л. Махновець, А. Ніженець, В. Нічик, Ф. Поліщук, П. Попов, П. Тичина, Л. Ушкалов, Т. Чернега, В. Шевчук та ін. Значну увагу творчій спадщині Г. Сковороди приділяли й українські вчені за кордоном, головним чином Д. Чижевський, котрий аналізував діяча як барокового поета і філософа європейського рівня [19].

Водночас епістолярна спадщина Г. Сковороди, як правило, не перебувала в полі зору дослідників. Певним винятком є коментарі до

опублікованого листування письменника, представленого в окремих виданнях його творів (1973 і 2011 років). Згадки про спілкування Г. Сковороди з окремими особами містяться у присвячених поету і філософу збірках академічних студій [3; 6; 7; 9; 15; 17]. Важлива у даному контексті праця А. Ніженець, в якій описується перебування і викладання просвітника у Харківському та Переяславському колегіумах [12]. Чи не єдиною спробою охарактеризувати приватну кореспонденцію Г. Сковороди загалом можна назвати розвідку проф. Г. Мазохи, яка осмислює епістолярну спадщину мислителя в контексті європейської традиції [11]. Такий стан вивчення проблеми інтелектуальних комунікацій Г. Сковороди спонукає до її окремого детального розгляду.

Відповідно до заявленої теми головним джерелом її дослідження є опублікована епістолярна спадщина Григорія Сковороди, що, як правило, входила до складу зібрання його творів. Найпершою спробою видання творів письменника можна вважати вихід у 1861 р. книги «Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды», у складі якої було декілька листів. Утім, власне першою академічною збіркою творів Сковороди, до складу якої увійшла майже сотня листів, стало харківське видання 1894 р., підготовлене Д. Багалієм [18]. Черговим етапом публікації творчої спадщини письменника стало «Собрание сочинений Г.С. Сковороды М.И. Ковалинского» з примітками В. Бонч-Бруєвича (СПб., 1912), однак друком вийшов лише перший том, а другий том, де мали бути листи, так і не було оприлюднено. 1961 р. у видавництві АН УРСР вийшла двотомна збірка творів Г. Сковороди, куди, щоправда, увійшло лише декілька листів. На основі цього видання науковці Інституту філософії АН УРСР видали у 1973 р. повне зібрання творів Г. Сковороди у двох томах за головною редакцією В. Шинкарука, в якому було широко представлено відомі та нововіднайдені епістолярії діяча (всього 125 листів), яким користуються донині [16]. 1994 р. у третій серії «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства» за редакцією О. Прицака вийшов двотомник творів Г. Сковороди сучасною українською мовою, однак у його складі листів не було. Нарешті, 2011 р. за редакцією Л. Ушкалова вийшла перша повна академічна збірка творів в одному томі [4; 5]. Щодо корпусного епістолярію, то він містив на 1 лист більше, ніж у виданні 1973 р.

Мета дослідження, що впливає із стану розробки проблеми та репрезентативності її джерельної бази, — з'ясувати особливості інтелектуальних комунікацій Г. Сковороди на матеріалах його листування зі світською та церковною елітами.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчує опублікована епістолярна спадщина Г. Сковороди, коло його спілкування було досить широким. Відома на сьогодні кореспонденція письменника включає на

нинішній день понад 125 листів (125 у виданні творів 1973 р., 126 – у виданні Л. Ушкалова). Найбільшу їх частину складає листування з М. Ковалинським (79 листів) та Я. Правицьким (14), решту складають листи до різних відомих і невідомих осіб. Не всі листи збереглися, позаяк існують згадки про листування Г. Сковорода з багатьма іншими особами.

Про роль листування у спілкуванні з друзями Г. Сковорода в одному з своїх листів до М. Ковалинського висловився так: «Подібно до того, як музичний інструмент, як ми його слухаємо здалеку, здається для нашого слуху приємним, так бесіда з відсутнім другом звичайно буває набагато приємнішою, ніж із присутнім... Тоді ніяка відстань і ніяке пересичення не зменшує приємності, а навпаки, її збільшує, насолода все більше зростає...». Тобто, бажання висловити свої думки й почуття та обмінятися ними з своїми адресатами Г. Сковорода втілював у листуванні і це давало йому справжню насолоду [16, Т. 2, с. 306].

Аналізуючи листування Г. Сковорода загалом, можна виокремити його певні особливості: 1). У листах незначне місце займають побутові деталі та біографічні аспекти, а основний їх зміст становлять філософсько-етичні ідеї та настанови-повчання. 2). В листах Г. Сковорода присутня практично вся давньогрецька міфологія. Мислитель часто порівнював своїх друзів з античними персонажами. 3). Кореспонденція просвітника містить чимало поетичних вставок, якими він ділився з своїми близькими і знайомими. Пізніше ці вірші увійшли до складу окремих збірок. 4). Листи Г. Сковорода написані, як правило, змішаною (гібридною) мовою, найчастіше це поєднання руської, латини і грецької мови, окремі з листів були повністю латиномовними. Вкраплення з інших мов вживалися автором для більшої образності і вказували на його інтелектуальний рівень. Сам Г. Сковорода у цьому зв'язку висловлювався так: «Хто не поєднує грецького письма з латинським, того не можна назвати вченою людиною» [16, Т. 2, с. 525].

Побутування в епістолярному жанрі гібридної (змішаної) мови було прикметним явищем для XVII – XVIII ст. Поєднання руської мови з грецькою, а особливо з латинню часто зустрічаються в листуванні світської та церковної еліти. Такі вкраплення присутні в листуванні Димитрія Туптала, Стефана Яворського, Антонія Стаховського та ін. церковних діячів [8, с. 344–345]. Італійська дослідниця Джованні Беркофф на прикладі Стефана Яворського аргументує вибір ним латини для окремих вставок: «Справді, ця мова давала йому стилістичне багатство і широку семантичну різноманітність, чого не було у церковнослов'янській мові, особливо для ліричного виразу найбільш особистих думок і почуттів, пов'язаних з інтелектуальною культурою західного книгодрукування...» [2, с. 344]. Аналогічно зауважила й Л. Посохова, зазначаючи, що характерною рисою кореспонденції викладачів Харківського колегіуму (йшлося про

Григорія Сковороду, Іова Базилевича та Лаврентія Кордета) були часті вкраплення латини для посилення деяких описань [14, с. 269].

Для окреслення інтелектуальних комунікацій Г. Сковорода доцільно розподілити його кореспонденцію на дві групи: листування зі світською і церковною елітами, причому пріоритетнішими є аспекти спілкування з церковними діячами, які порівняно менше висвітлені в літературі.

Листування зі світською елітою

За кількістю листів (125) видно, що найбільше Г. Сковорода листувався з Михайлом Ковалинським. М.І. Ковалинський (1745–1807) був сином священика, здобув освіту в Харківському колегіумі, залишився там викладачем і читав у 1766–1769 роках поетику. Згодом був вихователем дітей К. Розумовського, служив у канцелярії князя Г. Потьомкіна, управителем Рязанського намісництва. Саме йому належить створення першої біографії Сковороди. Про тісні дружні стосунки між ними свідчить те, що Сковорода, звертаючись до нього, називав його «друже з Аттики» [16, Т.2, с. 245]. Очевидно, він мав на увазі красномовність, зважаючи на те, що жителі Аттики (область у Греції) славилися красномовством.

Листування велося переважно латинською мовою, насичене образами і висловами з античної міфології, віршованими вставками. Прикметно, що саме в листах до М. Ковалинського збереглося найбільше відомих афоризмів Сковороди. В одному з листів йшлося про торжество, влаштоване керівництвом Харківського колегіуму з нагоди прибуття новопризначеного белгородського єпископа Порфирія Крайського для інспекції навчального закладу [16, Т.2, с. 329].

Як свідчить кореспонденція Г. Сковорода, спілкувався він також з Яковом Долганським — художником з міста Острогозька на Воронежчині, генерал-губернатором Слобідсько-Української губернії Дмитром Норовим, де йшлося про влаштування Сковорода у Харківський колегіум вчителем Додаткових класів, харківським купцем Сергієм Курдюмовим, який був одним із ініціаторів збору коштів для відкриття Харківського університету, та ін. особами, зокрема учнями і вихованцями Харківського колегіуму.

Комунікації з церковною елітою

Григорій Сковорода підтримував тісні стосунки з багатьма церковними діячами, які були переважно вихованцями Києво-Могилянської академії. Варто зазначити, що, окрім оприлюднених на сьогодні його листів до духовних осіб, таких, насправді, було значно більше. Зокрема, існує згадка про листування Г. Сковорода з єпископом Могильовським із українців Георгієм Кониським [16, Т.2, с. 523].

Варте уваги спілкування Г. Сковорода з Кирилом Ляшевецьким (пізніше єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський), з яким він познайомився 1755 р. ще як із намісником Троїце-Сергієвої лаври і ректором Троїцької семінарії. У листах Г. Сковорода

звертається до нього як до одного з найкращих друзів: «Щирий друже, найдорожчий Кириле». Відомо про 4 листи до адресата, отже, кореспонденція велася досить активно. Як керівник семінарії, Ляшевецький намагався залучити до викладання в ній Г. Сковороду, який на той час перебував у Москві. В одному з листів до Ляшевецького (орієнтовно 1761 р.) письменник висловив свої головні ціннісні пріоритети: «Як на мене, то нехай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про ниці насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать вони ці, як вони гадають, скарби, — я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства й той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха» [5, с. 1263].

Одним із просвітницьких осередків активності Г. Сковороди був Переяславський колегіум, куди діяч потрапив після перебування в освітніх закордонних мандрівках, що було доброю традицією тогочасної української еліти. За словами М. Ковалинського, Сковорода в таких подорожах намагався познайомитися з особами, які славилися знаннями і вченістю [12, с. 186]. У Переяславі Сковороді було доручено викладання курсу пітики, проте його перебування на вчительській посаді було недовгим. Саме в цьому колегіумі Г. Сковорода познайомився з ігуменом Гервасієм Якубовичем, з яким пізніше його поєднують тісні контакти уже на теренах Харківського колегіуму.

Епістолярна спадщина Г. Сковороди демонструє діяльність Харківського колегіуму як найпоказовіший приклад активних контактів між українською церковною та світською елітами. Завдяки діяльності архієреїв, очільників Белгородської єпархії, колегіум став головним просвітницьким центром Слобожанщини, культурно-освітнім осередком, де гуртувалася українська світська й церковна еліта.

З листування та інших джерел відомо про тісне особисте й письмове спілкування Г. Сковороди з багатьма духовними особами, причетними до Харківського колегіуму: белгородським архімандритом Гервасієм Якубовичем, який запросив його викладачем до Харкова, ректором Івом Базиле-вичем, префектом Лаврентієм Кордетом, який водночас був ігуменом Святогорського монастиря, а особливо із самим белгородським преосвященним, єпископом Белгородським і Обоянським Іоасафом Миткевичем. На честь дня народження єпископа Г. Сковорода написав окремий вірш, присвятив йому 27 пісню із збірки «Сад божественних пісень» [16, Т.1, с. 84–85], казку про музиканта Вовка, в якій зазначив, що «пастир добрий Іоасаф Миткевич більше як сорок отроків та юнаків звільнив від училищного іга на шлях їхньої природи, наслідуючи людинолюбству — не марнославству. Цьому і я наслідуючи, написав книжицю “Алфавіт миру”» [16, Т.1, с. 463–464]. Йдеться про те, що єпископ Іоасаф після знайомства з твором Г.

Сковороди «Басня Есопова» виключив із Харківського колегіуму 40 «недорослей», які не могли й не хотіли навчатися. Ці обставини спонукали Сковороду написати інший твір — «Алфавіт миру». Отже, це свідчить про тісні взаємозв'язки обох діячів та взаємовпливи їхньої діяльності.

Під згадану вище пісню із збірки «Сад божественних пісень» Г. Сковорода помістив таку характеристику Іоасафа Миткевича: «пастир освічений, покірливий, милосердний, незлобивий, правдолюбчець, престол чуття, любові світильник» [16, Т.1, с. 85]. Така висока оцінка діяльності єпископа з вуст Г. Сковороди заперечує стереотипне твердження щодо його критичного ставлення до усіх духовних осіб, яке базувалося на загальновідомій фразі, яку мислитель висловив у Києво-Печерській лаврі на пропозицію прийняти чернечий постриг: «Досить вже вас, стовпів неотесаних».

Збереглися свідчення, які дають підстави припустити, що крім зв'язків із Харківським і Переяславським колегіумами, просвітник мав контакти і з Чернігівським осередком. Так, на одному з томів 4-томної історії Риму Тіта Лівія, надрукованій у Чернігівській друкарні (пізніше відійшли на зберігання в Московську патріаршу бібліотеку), було виявлено автограф Г. Сковороди, який свідчить про придбання ним цієї книги за 8 алтин [10, с. 722-723].

В контексті дослідження комунікацій Г. Сковороди з церковною елітою доцільно зауважити на близькість його поглядів з тими чи іншими духовними діячами, з якими він контактував чи які мали вплив на творчість мислителя. Як довела В. Нічик, у Києво-Могилянській академії, яка репрезентувала всю вітчизняну філософську думку XVII — XVIII ст., впродовж її існування досить чітко вирізняються два основні напрями [13, с. 22-23]. Перший із цих напрямів дослідниця умовно назвала «науково-освітній», представники якого, переважно західної орієнтації, вважали головним важелем поступу суспільства й людської особистості розвиток науки, освіти, виховання, ремесел і мистецтв, й відносила до нього Іоасафа Кроковського, Феофана Проколовича, Георгія Кониського, Інокентія Гізеля, Михаїла Козачинського, Іоанікія Галятівського та ін.

Представники другого напрямку, який у В. Нічик має умовну назву «етико-антропософський», цікавилися передусім внутрішнім світом людської особистості і єднанням з Богом. Такими були, за визначенням дослідниці, серед духовних осіб — Петро Могила, Ісайя Копинський, Лазар Баранович, Дмитрій Туптапо, Стефан Яворський, а зі світських — Паїсій Величковський, Семен Гамалія, а також Григорій Сковорода. Їх поєднували також мотиви засудження багатства й ідеалізація бідності. Як свідчать сучасні філософські дослідження, Григорій Сковорода творчо успадкував досвід образного символізму, притаманний творам Лазаря Барановича [15, с. 162]. І. Захара довів близькість етичних поглядів Сковороди і Стефана Яворського [7, с. 185], а М. Кашуба обґрунтувала спільність

етичних поглядів мислителя з Георгієм Кониським в питаннях взаємозалежності розуму й духовного вдосконалення людини [9, с. 188–195], хоча, за В. Нічик, ці діячі належали до різних течій філософської думки.

Висновки. Епістолярна спадщина Г. Сковороди, вихованця Києво-Могилянської академії, віддзеркалює основні засади освітньо-виховного процесу навчального закладу. Аналіз листування просвітника дозволяє виокремити його певні особливості щодо змісту, характеру та мовних аспектів, простежити певні комунікативні ланцюжки. Кореспонденція Г. Сковороди демонструє діяльність Харківського колегіуму як промовистий приклад активних контактів між українською церковною та світською елітами. Загалом листування Г. Сковороди з світськими і духовними особами, представниками академічної школи Києво-Могилянської академії, є показовим виявом функціонування «могилянського інтелектуального простору».

- Багалій Д.І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків: Державне видавництво України, 1926.
- Беркоф Дж. Аспекти української епістолярної прози у літературній традиції епохи Бароко. *Україна між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994 р.* Київ—Венеція, 1996. С. 298–348.
- Від Вишеньського до Сковороди : з історії філософської думки на Україні XVI – XVIII ст. К. : Наукова думка, 1972.
- Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів; за ред. Л. Ушкалова*; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди [та ін.]. Едмонтон; Торонто: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій ; Харків: Майдан, 2011.
- Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів; за ред. проф. Леоніда Ушкалова.* 2-ге вид. Харків : Видавець Савчук О. О., 2016.
- Дем'янчук В.М. З історії Переяславського колегіуму. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* К.: Наукова думка, 1992. С. 364–376.
- Захара І.С. Близькість етичних поглядів Стефана Яворського та Григорія Сковороди. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* Київ: Наукова думка, 1992. С. 181–188.
- Кагамлик С.Р. Українська православна ієрархія XVII – XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. К., 2018.
- Кашуба М. Етика Г. Кониського і Г. Сковороди. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* К.: Наукова думка, 1992. С. 188–195.
- Лиховицкий А. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский. *Черниговские епархиальные известия.* 1897. № 20. С. 716–729.
- Мазоха Л. Епістолярна спадщина Григорія Сковороди в контексті європейської епістолярної традиції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія.* 2018. №36. Т.1. С. 41–48.
- Ніженець А.М. Діяльність Г.С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах. *Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди.* К.: Вища школа, 1972. С. 185–212.
- Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. К.; Український Центр духовної культури, 2001.
- Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011.
- Сігов К.Б. Гра та «Веселие сердечное» у філософській антропології Г.С. Сковороди. *Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали.* Київ: Наукова думка, 1992. С. 18–33.
- Сковорода Г. Твори у двох томах / Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка, Т. 1, 2. К.: Наукова думка. 1973.
- Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали. К.: Наукова думка, 1992.
- Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794-1894 г.). Харьков: Типография губернского правления, 1894.
- Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди. К. : Смолоскип, 2005.
- Kagamlyk S. "Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space" as a Manifestation of Intercultural Communications (on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal.* 2018. № 5. S. 61–82.

References

- Bahalii D.I. (1926). *Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hr. Sav. Skovoroda* [Ukrainian traveling philosopher Hr. Sav. Skovoroda]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukrainian).
- Berkof Dzh. (1996). *Aspekty ukrainskoi epistoliarnoi prozy u literaturnii tradytsii epokhy Baroko* [Aspects of Ukrainian epistolary prose in the literary tradition of the Baroque era]. *Ukraina mizh Zakhodom ta Skhodom Yevropy. Materialy 1-ho ukrainsko-italiiskoho sympoziumu 13–16 veresnia 1994 r.* Kyiv—Venetsiia. P. 298–348 (in Ukrainian).
- Vid Vyshenskoho do Skovorody : z istorii filosofskoi dumky na Ukraini XVI – XVIII st.* [From Vyshenskyi to Skovoroda: from the history of philosophical thought in Ukraine of the 16th – 18th centuries]. Kyiv : Naukova dumka, 1972 (in Ukrainian).
- Ushkalov L., red. (2011). *Hryhorii Skovoroda. Povna akademichna zbirka tvoriv* [Hryhorii Skovoroda. Complete academic collection of works]. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute named after T. G. Shevchenko, Institute of Philosophy named after H.S. Skovorody [etc.]. Edmonton; Toronto: View

- Canada. in-tu Ukrainian studios; Kharkiv: Maidan (in Ukrainian).
5. Ushkalov L., red. (2016). *Hryhorii Skovoroda. Povna akademichna zbirka tvoriv* [Hryhorii Skovoroda. Complete academic collection of works]. 2-he vyd. Kharkiv : Vydavets Savchuk O. O. (in Ukrainian).
  6. Demianchuk V.M. (1992). *Z istorii Pereiaslavskoho kolehiumu* [From the history of the Pereyaslav collegium]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 364-376 (in Ukrainian).
  7. Zakhara I.S. (1992). *Blyzkist etychnykh pohliadiv Stefana Yavorskoho ta Hryhorii Skovorody* [The closeness of the ethical views of Stefan Yavorskii and Hryhorii Skovoroda]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 181–188 (in Ukrainian).
  8. Kahamlyk S.R. (2018). *Ukrainska pravoslavna ierarkhia XVII – XVIII st.: intelektualnyi ta dukhovnyi vymiry* [Ukrainian Orthodox hierarchy of the XVII – XVIII centuries: intellectual and spiritual dimensions]. Kyiv (in Ukrainian).
  9. Kashuba M. (1992). *Etyka H. Konyskoho i H. Skovorody* [Ethics of G. Konyskyi and H. Skovoroda]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 188–195 (in Ukrainian).
  10. Likhovitskiy A. (1897). *Antoniy Stakhovskiy, arkhiepiskop Chernihovskiy* [Antony Stakhovsky, archbishop of Chernihiv]. *Chernihovskie eparkhialnye yzvestiya*. №20. P. 716–729 (in Russian).
  11. Mazokha N. (2018). *Epistoliama spadshyna Hryhorii Skovorody v konteksti Yevropeiskoi epistoliamoi tradytsii* [Epistolary heritage of Hryhorii Skovoroda in the context of the European epistolary tradition]. *Naykovyi visnuk Mishnarodnogo Humanitarnogo univesytetu. Seriya: Philologia*. №36. T.1. P. 41-48 (in Ukrainian).
  12. Nizhenets A.M. (1972). *Diiialnist H.S. Skovorody v Pereiaslavskomu i Kharkivskomu kolehiumakh* [Activities of H.S. Skovoroda in Pereiaslav and Kharkiv collegiums]. *Pedahohichni idei H.S. Skovorody*. Kyiv: Vyshcha shkola. P. 185–212 (in Ukrainian).
  13. Nychyk V.M. (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia i nimetska kultura* [Kyiv-Mohyla Academy and German culture]. Kyiv, Ukrainyskiy Tsentrukhovnoi kultury (in Ukrainian).
  14. Posokhova L. Yu. (2011). *Na perekhresti kultur, tradytsii, epokh. Pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsi XVII – na pochatku XIX st.* [At the crossroads of cultures, traditions, eras. Orthodox collegiums of Ukraine at the end of the 17th - at the beginning of the 19th century]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina (in Ukrainian).
  15. Sihov K.B. (1992). *Hra ta «Veselye serdechnoe» u filosofskii antropologii H.S. Skovorody* [Game and "Merry Heart" in philosophical anthropology of H.S. Skovorody]. *Skovoroda Hryhorii. Doslidzhennia, rozvidky, materialy*. Kyiv: Naukova dumka. P. 18–33 (in Ukrainian).
  16. Skovoroda H. (1973). *Tvory u dvokh tomakh / Instytut literatury imeni T.H. Shevchenka* [Works in two volumes / Institute of Literature named after T.G. Shevchenko]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
  17. Bagalei D. I., ed. (1894). *Sochineniya Grigoriya Savvicha Skovorody, sobrannyye i redaktirovannyye prof. D. I. Bagaleyem. Yubileynoye izdaniye (1794-1894 g.)* [Works by Grigory Savvich Skovoroda, collected and edited by prof. D. I. Bagalei. Jubilee edition (1794-1894)]. Kharkov: Tipografiya gubernskogo pravleniya (in Russian).
  18. Skovoroda Hryhorii (1992). *Doslidzhennia, rozvidky, materialy* [Research, intelligence, materials]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
  19. Chyzhevskiy D. (2005). *Filosofski tvory. U 4 t. T. 1: Narysy z istorii filosofii na Ukraini* [Philosophical works. In 4 vols. Vol. 1: Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv : Smoloskyp (in Ukrainian).
  20. Kagamlyk S. (2018). "Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space" as a Manifestation of Intercultural Communications (on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. № 5. P. 61–82 (in English).